www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ئىلمىي ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قوليازمىلار ئامبىرى
ئەۋلاد گۈرۈپپىسى
ئۇيغۇر كىتاب توری

توپلاپ رەتلىگۈچى: نىياز كېرىمى

تۇرپان كارىزلىرىنىڭ پەيدا بولۇشى توغرىسىدا رىۋايەتلەر

كارىزنىڭ پەيدا بولۇشى توغرىسىدىكى يازما ماتېرىياللار يوق، ئەمما، تۇرپان دېھقانلىرى ئارىسىدا ئەۋلادتىن ئەۋلادقا داۋاملىشىپ زامانىمىزغىچە يېتىپ كەلگەن مۇنداق ئۇچ خىل رىۋايەت بار:

بىرىنچى خىل رىۋايەت: قەدىمكى زاماندا چىگە بۇلاق ئەتراپىدا تاشئاخۇن ئىسىملىك بىر چارۋىچى بوۋاي ئۆتكەنكەن. ئۇنىڭ توققۇز ئوغلى بار ئىكەن. تاشئاخۇن ئوغۇللىرىنى ئۆيلەپ نەۋرە ـ چاقىلىق بولۇپ، جان سانى ئەللىككە يېتىپتۇ. بوۋاي بىر كۈنى باللىرىنى يىغىپ، ئۇلارغا: «سىلەر ئەمدى چوڭ بولدۇڭلار. مەندىن كېيىن قالساڭلار، بۇ كىچىككىنە بۇلاق سۈيى تىرىكچىلىك قىلىشىڭلارغا يەتمەيدۇ. شۇڭا باشقا جايدىن سۇ تېپىشىڭلار كېرەك» دەپتۇ ـ دە، ئوزۇق ـ تۇلۇك تەييارلاپ، توققۇز ئوغلىنى توققۇز تەرەپكە يولغا سالىپتۇ. سەككىز ئوغۇل مەڭگۈ بۇلاق (مۇنكە بۇلاق)، چىگە بۇلاق، پاقا بۇلاق، توشقان بۇلاق، تاللىق بۇلاق، توغراق بۇلاق، سىڭگىم بۇلاق، يىلان بۇلاق دېگەن بۇلاقلار ئەتراپىغا ماكانلىشىپتۇ. ئەڭ كىچىك ئوغۇل بولسا، ماڭا ـ ماڭا تاغ باغرىدىكى ئوت ـ چۆپلەر، يۇلغۇن، سۆگەت قاتارلىق دەرەخلەر بىلەن قاپلانغان ياپيېشىل بىر جايغا كېلىپ قاپتۇ. قارىسا بۇ يەردە چوكىدەك سۇ سىرغىپ ئېقىۋاتقان، ئەتراپىدا نەم ئۆرلەپ تۇرغۇدەك. يىگىت سۇ كەلگەن تەرەپكە قاراپ مېڭىپتۇ. قارىسا بىر تۇپ قومۇشنىڭ ئاستىدىن سۇ چىقىۋاتقانكەن. ئۇ: «مۇشۇ جاي بولمىدىكەن، سۈيى ۋە يېتەرلىك ئوت ـ چۆپى بار ئىكەن» دەپ قايتىپ كېلىپ، ئەھۋالنى ئاتىسىغا مەلۇم قىپتۇ. ئاتىسى ئوغۇللىرىنى باشلاپ كېلىپ قارىسا، دېگەندەك ياخشى جاي ئىكەن. ئۇ سۇ چىقىۋاتقان يەرگە كېلىپ باللىرىغا: «بۇ سۇ چىقىۋاتقان يەرنى ئىچكىرىلەپ كولاڭلار» دەپ تاغنىڭ ئىچىگە قاراپ ئىككى ـ ئۈچ كۈن كولاتقۇزۇپتىكەن، سۇ بارغانسېرى ئۇلغىيىپتۇ. شۇنىڭ بىلەن سۇنىڭ ئاياغ تەرىپىگە كۆل چېچىپ، سۇنى كۆلگە باشلاپتۇ. كۆل ھەر كۈنى بىر قېتىم توشىدىكەن. شۇنداق قىلىپ كەنجى ئوغۇل مۇشۇ جايغا ماكانلىشىپتۇ. ئاتىسى: «بالام، بۇ بۇلاقنى تاغنىڭ ئىچكىرىسىگە قاراپ چاپقانسېرى سۈيى ئۇلۇغلاپ بارىدۇ، شۇڭا ھەر كۈنى ئاز ـ ئازدىن چېپىشنى داۋاملاشتۇر» دەپ تاپىلاپتۇ. كەنجى ئوغۇل شۇنىڭدىن باشلاپ كۈندىلىك ئىشلىرىنى تۈگەتكەندىن كېيىنلا، تاغنىڭ ئىچى تەرىپىگە قاراپ ئېرىق چېپىشنى داۋاملاشتۇرۇپتۇ. ئايلار ۋە يىللار ئۆتۈپ ئېرىق بارا ـ بارا چوڭقۇرلاپ تىلىمغا ئايلىنىپتۇ. تىلىمدىن تەشمىگە ئايلىنىپتۇ. تەشمە ئۇزارغانسېرى لاي چىقىرىش ۋە نەپەسلىنىش قىينىلىشىپتۇ. شۇنىڭ بىلەن ئۇستىدىن قۇدۇق قېزىپ چۈشۈپ، لايىنى شۇ قۇدۇقتىن تارتىپ چىقىرىدىغان بوپتۇ. شۇنداق قىلىپ قىسقا تەشمىلىك بىر قۇدۇقلۇق ئىپتىدائىي كارىز پەيدا بوپتۇ. كېيىن بۇ ئۇسۇل

www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ئىلمىي ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قوليازمىلار ئامبىرى
ئەۋلاد گۈرۈپپىسى
ئۇيغۇر كىتاب توری

باشقا جايلارغىمۇ تارقىلىپتۇ.

ئىككىنچى رىۋايەت: قەدىمكى زاماندا بىر پادىچى بالا ئايدىڭكۆل ياقىسىدىكى بىر ئوتلاقتا مال باقىدىكەن. بىر كۈنى ئۇ چىگىتى چۈشتە مال بېقىۋېتىپ بەك ئۇسساپ كېتىپتۇ ـ دە، سۇ چىقىپ قالارمىكىن دېگەن ئۈمىد بىلەن نەم ئۆرلەپ تۇرغان يەرگە تاياقنى غۇلاچتىن ئوشۇقراق پاتۇرۇپ، سۇغۇرۇپ ئېلىپ قارىسا، ئۇچىغا لاي يېپىشىپ چىقىپتۇ. پادىچى بالا: «كولىسام سۇ چىقىدىغان ئوخشايدۇ» دەپ ئويلاپ ئەتىسى كەتمەن ئەكېلىپ قارىسا تاياق سانجىلغان تۆشۈككە سۇ يىغىلىپ قاپتۇ. ئۇ ئىچ ـ ئىچىدىن خۇشال بولۇپ، بۇ يەرگە بىر كۆل كولاپتۇ. ئەتىسى كېلىپ قارىغۇدەك بولسا، بۇ كۆلنىڭ يېرىمىغىچە سۇ يىغىلىپ قاپتۇ. پادىچى بالا بۇ ئەھۋالنى ئاتىسىغا ئېيتىپتۇ. شۇنىڭ بىلەن بىر ئائىلىنىڭ ئادەم كېلىپ، سۇ چىققان يەرنى چوڭقۇرلاپ چاپقانىكەن، كەتمەن سېپىدەك سۇ چىقىپ ئېقىشقا باشلاپتۇ. بۇنىڭدىن ئىلهاملانغان دېھقان باشقا قاراپ چېپىشنى داۋاملاشتۇرۇپتۇ. ئېرىق بارا ـ بارا چوڭقۇرلاپ، قازىدىغان توپا مىقدارى كۆپەيگەندىن كېيىن، ئېرىق قېزىشتىن تەشمە قېزىشقا ئۆتۈپتۇ. تەشمە تېشىلىپ مەلۇم جايغا بارغاندا، لاي چىقىرىش، هاۋا ئۆتۈشۈش مەسىلىرىنى هەل قىلىش ئۈچۈن، ئۈستىدىن قۇدۇق قېزىپ چۈشۈپتۇ. شۇنىڭ بىلەن بىر قۇدۇقلۇق ئىپتىدائىي كارىز پەيدا بولغانىكەن. كېيىنچە بۇ كارىز باشقا قارىتا ئۇزارتىلىپ قۇدۇق سانى تەدرىجىي كۆپەيىپ، نۇرغۇن قۇدۇقلۇق كارىزغا ئايلانغانمىش.

ئۈچىنچى رىۋايەت: تۇردىئاخۇن ئىسىملىك بىر ئوۋچى ئايغىر بۇلاق تېغىغا شىكارغا چىقىقاندا، كەچ قېلىپ دالىدا يېتىپ قاپتۇ. كېچىسى قۇلىقىنى يەرگە يېقىپ ياتسا، يەر ئاستىدىن سۇنىڭ شىلدىرلاپ ئېقىۋاتقان ئاۋازى ئاڭلىنىپتۇ. يەر ئاستىدا ئېقىن سۇ بار ئوخشايدۇ، دېگەن خىيالغا كەلگەن تۇردىئاخۇن ئەتىسى بالىلىرىنى ئۆزى قونغان جايغا باشلاپ كېلىپ، ئۇ يەرنى نەچچە غۇلاچ قازغانىكەن، سۇ چىقىپتۇ. ئاندىن قۇدۇق سۈيىنى تەشمە ئارقىلىق ئېقىتىپ يەر يۈزىگە ئېلىپ چىقىپتۇ. توقسۇندىكى ساي كارىز مانا مۇشۇنداق پەيدا بولغانمىش.

سىڭگىم توغرىسىدا رىۋايەت

سىڭگىم تۇرپاندىكى بىر يېزىنىڭ نامى بولۇپ، بۇ نام توغرىسىدا يەرلىك كىشىلەر ئارىسىدا ئەۋلادتىن ئەۋلادقا داۋاملىشىپ بىزگىچە يېتىپ كەلگەن مۇنداق بىر رىۋايەت بار:

قەدىمكى زاماندا «يالغۇز ئوغۇل» دەپ ئاتالغان بىر باهادىر بولۇپ، قارايۇز ئېقىنى (تەكرىتاغنىڭ بىرقىسمى بولغان چالقان تېغىدىن چىقىدىغان ئېقىنلارنىڭ بىرى) نىڭ سۈيىنى لۇكچۇنگە (لۇكچۇن ئەينى چاغدا تۇرپان رايونىنىڭ مەمۇرىي مەركىزى ئىدى، هازىر پىچانىڭ بىر بازىرى) باشلاپ بېرىش ئۈچۈن ئۇنىڭ باش قىسمىدىن لۇكچۇنگە قاراپ ئۆستەڭ چېپىپ ماڭغانىكەن. ئۇنىڭ كەتمىنى ناهايىتى چوڭ بولۇپ، ئېغىرلىقى يەتتە پاتمان كېلىدىكەن. ئۇ ئىشلىگەندە، كىيىم ـ كېچەكنى سېلىۋېتىپ، يالىڭاچ ئىشلەيدىكەن. قورسىقىغا كۈندە بىر تاغار نان يەيدىكەن. ئانىسى هەر كۈنى بىر تاغار نانىنى تۆگىگە ئارتىپ ئەكېلىپ بېرىدىكەن. تۆگىنىڭ بوينىغا قوڭغۇراق ئېسىلغان بولۇپ، ئۇ ئانىسىغا قوڭغۇراقنى تۆگىنىڭ بوينىدىن ئاجراتماسلىقنى تاپىلاپ تۇرىدىكەن. ئانىسى يېقىنلاپ كەلگەندە، قوڭغۇراق ئاۋازىنى ئاڭلاپ، دەرهال كىيىم ـ كېچەكلىرىنى كىيىۋالىدىكەن. ئەهۋال مۇشۇ تەرىقىدە بىرنەچچە يىل داۋاملىشىپ، ئۆستەڭ پۈتەي دېگەن بىر كۈنى ئانىسى «بالام نېمە ئۈچۈن قوڭغۇراقنى تۆگىنىڭ بوينىدىن ئاجراتما دەيدىغاندۇ؟ بۇنىڭدا بىر سىر بولۇشى مۇمكىن» دەپ ئويلاپ، تۆگىنىڭ بوينىدىن قوڭغۇراقنى ئېلىۋېتىپ تۈيدۇرماي كېلىپ قارىسا، بالىسى قىپىيالىڭاچ هالەتتە ئىشلەۋاتقانىكەن. ئانىسىدىن قاتتىق ئۇيالغان ئوغۇل: «ئۆزۈڭگىمۇ قىلدىڭ، ماڭىمۇ قىلدىڭ» دەپ ئۆز يۇرتىنى تاشلاپ، باشقا يۇرتقا كېتىپتۇ. كېيىن ئۇ ئۆستەڭگە كېپىشبەگ (لۇكچۇنىڭ بېگى) نۇرغۇن

www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ئىلمىي ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قوليازمىلار ئامبىرى
ئەۋلاد گۈرۈپپىسى
ئۇيغۇر كىتاب توری

هاشار توپلاپ سۇ باشلاپتۇ. سۇ هازىرقى سىڭگىمىنىڭ ئۈدۈلىغا كەلگەندە، شېغىل قەۋىتى قېلىن بولغاچقا، يەر ئاستىغا سىڭىپ كېتىپ، ئاياغ تەرەپكە ئۆتمەپتۇ. شۇنىڭدىن باشلاپ بۇ جاي «سىڭگەن» دەپ ئاتىلىپتۇ. كېيىن بۇ نام ئۆزگىرىپ سىڭگىم بولۇپ قالغانكەن.

ئامانشا توغرىسىدا رىۋايەت

ئامانشا پېچان ناھىيىسىدىكى بىر قەدىمكى يۇرت نامى بولۇپ، ئەسلىي «ئامان شەھەر» دەپ ئاتىلاتتى. بۇ ھەقتە مۇنداق بىر رىۋايەت بار:

هازىرقى لۇكچۇننىڭ ئەسلىي ئورنى لۇكچۇننىڭ جەنۇبىدىكى قۇم تاغنىڭ ئورنىدا ئىكەن. بۇ يۇرتتا بالا ئوقۇتىدىغان تالىپ ئاخۇن ئىسىملىك تەقۋادار بىر ئۆلىما بار ئىكەن. ئۇ بىر كېچىسى چۈشىدە هاۋا تۇتۇلۇپ، ئاسماندىن قارا بۇلۇتلار چۈشۈپ ئەتراپنى قاپلاپ كەتكەنلىكىنى، ئارقىدىنلا قۇم يېغىپ، پۈتۈن يۇرت قۇم ئاستىدا قالغانلىقىنى كۆرۈپتۇ. بۇ چۈش يۇرتنى قۇم بېسىپ كېتىدىغانلىقىنىڭ بېشارىتى ئىكەن. ئۆلىما ئەتىسى كۆرگەن چۈشىنى كىشىلەرگە بايان قىلىپ، ئۇلارنىڭ بۇ جايدىن تېزرەك كېتىشىنى تەلەپ قىپتۇ. كىشىلەر كېتىشكە ئۇنىماپتۇ. ئۇچىنچى كۈنى توساتتىن بوران چىقىپ، قۇم يېغىشقا باشلاپتۇ. ئۆلىما دەرهال ئۆزىنىڭ ئىككى يۈزگە يېقىن تالىپىنى بىر يەرگە يىغىپ، ئۇلارغا: «ئېگىزرەك بىر يەرگە تۇڭرۇك قاداپ، قۇم توختىغۇچە شۇ تۇڭرۇكنى توختىماي ئايلىنىڭلار، بولمىسا قۇم ئاستىدا كۆمۈلۈپ قالىسىلەر» دەپتۇ. تالىپلار ئۇستازىنىڭ كۆرسەتمىسى بويىچە تۇڭرۇك قاداپ، ئۇنى توختىماي ئايلىنىشقا باشلاپتۇ. كەچ كىرىپتۇ، قۇم هېچ توختايدىغاندەك ئەمەس. تالىپلار هەرقانچە هېرىپ كەتسىمۇ، چىشىنى ـ چىشىغا چىشلەپ تۇڭرۇكنى ئايلىنىشنى داۋاملاشتۇرۇپتۇ. قۇم ئاخىر ئەتىسى قۇياش كۆتۈرۈلگەندە توختاپتۇ. ئۇلار قارىسا پۈتۈن شەهەر قارا قۇمغا كۆمۈلۈپ، پەقەت ئۆزلىرى تۇرغان كىچىككىنە يەرلا ئامان قاپتۇ. ئەتراپتىكى ئۆي ـ جايلارنىمۇ قۇم بېسىپ كېتىپتۇ. ئۆلىما ئۆز شاگىرتلىرى بىلەن مۇشۇ جايغا ماكانلىشىپتۇ. شۇنىدىن باشلاپ بۇ جاي «ئامان شەهەر» (ئاپەتتىن ئامان قالغان شەهەر) دەپ ئاتالغانىكەن. كېيىنچە ئۆزگىرىپ «ئامانشا» بولۇپ قاپتۇ.

ئات باغلاش غوجام توغرىسىدىكى رىۋايەتلەر

«ئات باغلاش غوجام» چوققىسى ئاستانە قەدىمىي شەھىرىنىڭ 11 كىلومېتىر شەرقىي شىمالىدىكى «ئىدىقۇت تېغى»غا جايلاشقان. تاغلار ئارىسىدا خۇددى ئېگىز مۇنارغا ئوخشاش قەد كۆتۈرۈپ تۇرغان بۇ چوققا ئۇستىدە قەدىمكى زامانىدا ئورنىتىلغان بىر ياغاچ تۇڭرۇك بار بولۇپ، ئۇنىڭغا بۇغا، كېيىك قاتارلىق هەر خىل هايۋانات تېرىلىرى ۋە ئاق ماتالار باغلانغان. يەرلىك خەلقلەر بۇ جاينى «ئات باغلاش غوجام» دەپ ئۇلۇغلاپ تاۋاپ قىلىپ كەلگەن. بولۇپمۇ نورۇز مەزگىلىدە مەكتەپ يېشىدىكى بالىلار توپلىنىپ بۇ جاينى تاۋاپ قىلاتتى. بۇ چوققىدىكى قەدىمىي تۇڭرۇك «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» دا يۇلۇپ تاشلانغان. بۇ چوققا توغرىسىدا مۇنداق ئىككى خىل رىۋايەت بار:

بىرىنچى رىۋايەت: ئىدىقۇت پادىشاهى ئارسلانخان هەر يىلى نورۇزدا ئىدىقۇت تېغىدىكى «ئات باغلاش غوجام» غا كېلىپ هەرخىل مۇراسىم، چېلىشىش ۋە هەربىي ماهارەت مۇسابىقىسى ئۆتكۈزىدىكەن. شۇ كۈنى يەنە مەكتەپ يېشىغا يەتكەن بالىلارنى شۇ چوققىغا چىقىش مۇسابىقىسىگە سالىدىكەن. نەتىجە قازانغانلارنى مۇكاپاتلايدىكەن ۋە هەربىي تەلىم ـ تەربىيە ئورۇنلىرىغا تاپشۇرۇپ ئالاهىدە تەربىيىلەيدىكەن. ئۇلارنىڭ تەمىناتى، ئىمتىيازى يۇقىرى بولىدىكەن. شۇڭا بۇ چوققىنى «قۇت

www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ئىلمىي ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قوليازمىلار ئامبىرى
ئەۋلاد گۈرۈپپىسى
ئۇيغۇر كىتاب توری

چوققىسى»، تاغنى بولسا «قۇت تېغى» دەپ ئاتىغانكەن. كېيىنچە كىشىلەر بۇ تاغنى پادىشاھنىڭ نامى بىلەن «ئىدىقۇت تېغى» دەپ ئاتايدىغان بوپتۇ.

ئىككىنچى رىۋايەت: قاراخانىيلار سەركەردىسى ئەبۇلپەتتاھ ئۆز زامانىسىدا تۇرپان خەلقىنى ئىسلام دىنىغا بەيئەت قىلدۇرۇش ئۈچۈن كەلگەندە، مۇشۇ ئات باغلاش غوجام چوققىسىنى ماكان تۇتۇپ، كېچىسى بۇ جايدا قونۇپ، ئېتىنى مۇشۇ تۆۋرۈككە باغلاپ، كۈندۈزى ئاستانىدىكى ئىدىقۇت پادىشاھنىڭ ئەسكەرلىرى بىلەن سوقۇشقانكەن. بۇ چوققىدىن تۆت ـ بەش يول غەربتىكى تاغ باغرىدا خۇددى ئات تۇيىقى شەكلىدە ئويمان ئىزلار بار. بۇ ئويمان ئىزلارنى يەرلىك خەلقلەر ئۇزۇن تارىختىن بۇيان «دۇلدۇل ئىزى» (ئەبۇلپەتتاھنىڭ دۇلدۇلىنىڭ ئىزى) دەپ ئاتاپ كەلگەن. بۇ چوققىدىن ئىككى ـ ئۈچ يول شەرقتىكى تىك يار ئۈستىدىكى تاش چوققا ئۈستىدە خۇددى ناۋاينىڭ بەشىدىكى تەۋەككە ئوخشاش توختاپ قالغان ئۆيدەك چوڭلۇقتا بىر پارچە يوغان تاش بار. تارىختىن بۇيان بۇنى يەرلىك خەلقلەر ئەبۇلپەتتاھ ئاتقان «سالغا تاشلىرى» دەپ ئۇلۇغلاپ، بۇ جايدىن ئۆتكەندە دۇئا قىلىپ ئۆتكەن. ھازىرمۇ كىشىلەر بۇ يەرنى بەك ئۇلۇغلايدۇ.

تەڭرى كۆلى (بۇغدا كۆلى) توغرىسىدىكى رىۋايەت

تەڭرى كۆلى ئۇرۇمچىدىن 110 كىلومېتىر يىراقلىقتىكى ئېگىز تاغ ئۈستىگە جايلاشقان چوڭقۇر كۆل بولۇپ، باش تەرىپىدىن بىر تۇگمەن چۆرۈگۈدەك سۇ كىرىپ تۇرىدىغان، لېكىن سۇ چىقىقان جاينى بىلگىلى بولمايدىغان، سۇ ئورنى قىش ـ ياز بىر خىللا تۇرىدىغان بولغاچقا، بۇ توغرۇلۇق ئەجدادلىرىمىز ھەر خىل رىۋايەتلەرنى توقۇغان.

بىر رىۋايەتتە مۇنداق دېيىلىدۇ: بۇ كۆل پەرىلەر كەپتەر قىياپىتىگە كىرىپ ئۇچۇپ كېلىپ چۈشىدىغان سىرلىق كۆل ئىكەن. بۇ كۆلنىڭ تېگى يوقمىش، ئاستىدا بىر ئالتۇن دەرۋازا بولۇپ، ئىككى ياقىسىدا ئىككى يولۋاس پوستىتا تۇرىدىكەن. كۆل سۈيى شۇ دەرۋازا ئىچىگە ئېتىلىپ كىرىپ تۇرىدىكەن. دەرۋازىدىن كىرگەن سۇنىڭ ئايىغى «بۇلاق تاغ» (شۆيمۇگۇ تېغى ئىلگىرى بۇلاق تاغ دېيىلەتتى)دىن چىقىدىكەن. بۇلاق تاغدىكى ئېتىلىپ چىقىدىغان قاينام بۇلاقلار مۇشۇ كۆلنىڭ ئاياغ سۈيى ئىكەن.

يەنە بىر رىۋايەتتە مۇنداق دېيىلىدۇ: بۇ كۆل ياقىسىدا تۆپە ئاتا غوجام (بۇغدا چوققىسى ئىلگىرى «تۆپە ئاتا» دەپ ئاتىلاتتى) دېگەن بىر ئەۋلىيا بار ئىكەن. سايئۇپىدىكى ئايدىڭكۆل قەدىمكى زامانىدا كاتتا شەھەر بولۇپ، خەلقى ئىسلامغا كىرمىگەنىكەن. تۆپە ئاتا غوجام دېگەن بۇ ئەۋلىيا سايئۇپا شەھىرىدىكى بۇددىست ئۇيغۇرلارنى ئىسلامغا دالالەت قىلىپ، دىنىغا كىرگۈزەلمەي نۇرغۇن يىل جەڭ قىلغانكەن. ئۇ زات مۇشۇ كۆل ياقىسىدا تۇرۇپ ئۇ شەھەرگە سالغا بىلەن تاش ئاتىدىكەن. سالغا تېشىنىڭ چوڭلۇقى ئۆيدەك كېلىدىكەن. سايئۇپىنىڭ يۇقىرىسىدىكى سايدىكى قاتار تاشلار شۇ ئەۋلىيا ئاتقان سالغا تاشلىرى ئىكەن. دەرۋەقە 1930 ـ يىللىرى بۇ سايدا خۇددى تىزىپ قويغان ئادەمدەك ئۆرە ـ ئۆرە تاشلار كۆپ ئىدى. كېيىن بۇ تاشلار توشۇپ كېتىلگەن. بۇددىست ئۇيغۇرلانى ئۇزۇن يىل جەڭ قىلىپمۇ يەنىلا ئىسلام دىنىغا بەيئەت قىلدۇرالمىغاندىن كېيىن، ئەۋلىيا دۇئايى بەند قىلىپ بۇ شەھەرنى دۇم كۆمتۇرۇۋەتكەنمىش، شۇنىڭ بىلەن ئۇستى كۆل، ئاستى شەھەر بولۇپ قاپتىكەن. سايئۇپا ئايدىڭكۆل ئەتراپىدا ياتسا، كېچىسى يەر ئاستىدىكى ئادەملەرنىڭ ۋاراق ـ چۇرۇقلىرى ئاڭلىنىپ تۇرىدىكەن. تارىخىي ماتېرىياللاردىن قارىغاندا، تۆپە ئاتا غوجام دېگەن بۇ زات ئەسلىي قاراخانىيلار سەركەردىسى ئەبۇلپەتتاھ بولۇپ، تۇرپان خەلقىنى ئىسلام دىنىغا كىرگۈزۈش ئۈچۈن تۇرپان ۋە تەڭرى كۆلى ئەتراپلىرىدا جەڭ قىلىپ شۇ ئەتراپتا شېھىت بولغانكەن. تۇرپان ئۇيغۇرلىرى 15 ـ ئەسىردە ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلغاندىن كېيىن، بۇ زاتنىڭ قەبرىسىنى تەڭرىتېغىدىن تېپىپ،

www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ئىلمىي ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قوليازمىلار ئامبىرى
ئەۋلاد گۈرۈپپىسى
ئۇيغۇر كىتاب توری

جەسەتنى تۇرپان ئاستانىگە ئاپىرىپ قويغانىكەن. ھازىرمۇ تۇرپان ئاستانىدە ئەبۇلپەتتاھ غوجام مازىرى دېگەن مەشھۇر مازار بار.

قىزىل ئەمچەك توغرىسىدا رىۋايەت

داۋانچىڭنىڭ شەرقىي جەنۇبىدىكى تاغدا كۆرۈنۈشى خۇددى ئاياللارنىڭ ئەمچىكىگە ئوخشايدىغان بىر چوققا بار. بۇ چوققىنىڭ ئاستى قىسمى ئەتراپتىكى تاغلار بىلەن ئوخشاش بوز رەڭلىك، ئۈستىگە ئاق چوققىسى قىپقىزىل قان رەڭگىدە بولۇپ، يىراقتىن قارىسا خۇددى ئوغۇز سۈتى ئېتىلىپ چىقىۋاتقان ئەمچەككە ئوخشايدۇ. بۇ چوققىنى ئەجدادلىرىمىز «قىزىل ئەمچەك غوجام» دەپ ئاتاپ كەلگەن. ئېيتىشلارغا قارىغاندا، ئىلگىرى بۇ ئەتراپنى مۇسۇلمان قىلىش ئۈچۈن كەلگەن بىر جۇپ پالۋان مۇشۇ چوققىدا شېھىت بولغانىكەن. بۇ جايدىكى قىزىل توپا شۇ پالۋانلارنىڭ قېنىنى ئىسكەن دېيىشىدۇ. ئىلگىرى ئەمچىكى ئاغرىپ قالغان بەزى ئاياللار مۇشۇ جايغا كېلىپ قازان قاينىتىپ، دۇئا ـ تىلاۋەت قىلاتتى.

ئايغىر بۇلاق توغرىسىدا رىۋايەت

ئايغىر بۇلاق ئوت يۇرتى دەپ ئاتالغان تۇرپان ئويمانلىقىدىكى چۆلتاغنىڭ بىر بۆلىكى بولغان ئايغىر بۇلاق غولىنىڭ باش تەرىپىگە جايلاشقان. توقسۇندىن 40 كىلومېتىر جەنۇبقا توغرا كېلىدۇ.

ئايغىر بۇلاقنىڭ سۇيى تىك قىيانىڭ قاپ بېلىدىن (تېرەك بويى ئېگىزلىكتىن) خۇددى چۆگۈننىڭ جوغىسىدىن قۇيۇلغان سۇ كەبى بىرنەچچە غۇلاچ يىراققا ئېتىلىپ چۈشۈپ تۇرىدىغان بولغاچقا، ئەجدادلىرىمىز بۇ بۇلاقنى «ئايغىر بۇلاق» (ئايغىر ئاتتەك جىڭغىلايدىغان بۇلاق) دەپ ئاتىغان. بۇ قەدىمدىن تارتىپ ھەربىي سەركەردىلەر، قوماندانلار ئىگىلەشكە ئىنتىلىدىغان مۇھىم ئېستراتېگىيىلىك ئورۇن بولۇپ، مەخسۇس ئەسكەر تۇرغۇزۇلاتتى. قورغان خارابىلىرى ھېلىمۇ تارىخنىڭ شاھىتى سۈپىتىدە قەد كۆتۈرۈپ تۇرۇپتۇ. ئەجدادلىرىمىز ئەسرلەر داۋامىدا ئايغىر بۇلاقنى مەدھىيىلەيدىغان قوشاقلارنى توقۇپ، ئۇنى ئاھاڭغا سېلىپ، ناخشا قىلىپ ئېيتىپ كەلگەن:

تاغمۇ تاغلاردىن ئېگىز
ئايغىر بۇلاقنىڭ تاغلىرى.
ئۈستىگە قارلار يېغىپتۇ،
ئاستىدا گۈل باغلىرى.

دېگەن مىسرالار ئەنە شۇلارنىڭ بىرى.

مەشھۇر تارىخشۇناس ئالىم موللا مۇسا سايرامى «تارىخى ئەمنىيە»دە (ئايغىر بۇلاق) دېگەن جايدىكى تاغنى مېتىن بىلەن ئويۇپ خەتتى چەللى شەكىلدە مۇنداق مەزمۇندا خەت پۈتۈلگەن: (بىرىنچى قېتىم بۇ يولدا ماڭغان كىشى بىلمەسلىكتىن، تىجارەت ۋە نەپەقە، ئەھلى ئايال دەپ نادانلىق بىلەن ماڭغان بولغاي، ئىككىنچى قېتىم ماڭغانلار ناھايىتى زۆرۈرلۈكتىن ياكى ئەسھابول ـ كەفنى زىيارەت قىلىش نىيىتى بىلەن ماڭغاندۇر. ئۈچىنچى قېتىم ماڭغانلارنىڭ ئۆزى كاپىر، خوتۇنى تالاق» دەپ بايان قىلىنغان. («تارىخى ئەمنىيە» 240 ـ بەتكە قارالسۇن)

ئەجدادلىرىمىز يەنە بۇ مەشھۇر جاينى ئۇلۇغلاپ، تۇرلۇك رىۋايەتلەرنى توقۇغان.

www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ئىلمىي ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قولىيازمىلار ئامبىرى
ئەۋلاد گۈرۈپپىسى
ئۇيغۇر كىتاب توری

ئايغىر بۇلاق ھەققىدە خەلقىمىز ئىچىدە ئېغىزدىن ـ ئېغىزغا چۆچەك تەرىقىسىدە داۋاملىشىپ بىزگىچە يېتىپ كەلگەن مۇنداق بىر رىۋايەت بار:

قەدىمكى زاماندا ئايغىر بۇلاق ئەتراپىدا ئولتۇرۇشلۇق بىر بوۋاي بولۇپ، ئۇنىڭ دۇنيالىقتا بىرلا ئوغلى، بىر ئايغىر ئېتى ۋە سېغىپ ئىچىدىغان بىر كۆك ئىنىكى بار ئىكەن. بوۋاينىڭ ئوغلىنىڭ ئىسمى قوچقار ئىكەن. ئۇ بۇ يولدىن ئۆتكەن ـ كەچكەنلەرنىڭ ئامانلىقىنى قوغداش ئۈچۈن مۇشۇ ئەتراپتا ئاتلىق ئايلىنىپ يۈرۈپ يىرتقۇچ ھايۋانلارنى ئوۋلايدىكەن ۋە ئادەم بۇلايدىغان قاراقچىلار بىلەن جەڭ قىلىدىكەن. قوچقار يوق چاغلاردا بوۋاي كۆك ئىنەكنى سېغىپ، شۇ سۈت بىلەن كۈن ئۆتكۈزىدىكەن. قوچقار ئۆيگە قايتىپ كەلگەندە، ئايغىر ئېتىنىڭ ئېگەر ـ توقۇم ۋە چۈلۈڭلىرىنى يېشىپ ئوتلاشقا قويۇۋېتىدىكەن. بۇ ئات كۈندۈزى شۇ ئەتراپتا ئوتلاپ، كېچىنى ئايغىر بۇلاق ئۈستىدىكى تاغنىڭ بېشىدا ئۆتكۈزىدىكەن. ئايغىر بۇلاق دەپ ئاتىلىۋاتقان بۇ بۇلاقنىڭ سۈيى شۇ ئايغىر ئاتنىڭ سۈيدۈكى ئىكەن. توقسۇنلۇق كىشىلەرنىڭ ئېيتىشىچە، بۇ تاغنىڭ ئۈستىدىكى ئايغىر ئات تۇنەيدىغان جايدا بىر تاش ئوقۇر بارمىش. قوچقار شىكارغا چىقىدىغان چاغدا يۇگەننى شاراقلاتسا، ئات شۇ زامان چېپىپ كېلىدىكەن. شۇ تەرىقىدە ئايلار ـ يىللار ئۆتۈپتۇ. بىر كۈنى يىگىت ئايغىرنى مىنىپ شىكارغا چىقىپ كېتىپ، ئون نەچچە كۈنگىچە قايتىپ كەلمەپتۇ. بوۋاي ھەر كۈنى كۆك ئىنەكنى ساغىدىكەن. قارىسا ئىنەك كۈندىن ـ كۈنگە جۈدەپ سۈتى كۈندىن ـ كۈنگە ئازىيىپ كېتىۋاتقۇدەك. بوۋاي ئىنەكنىڭ ھالىغا قاراپ ئەجەبلىنىپ، سەۋەبىنى تاپالماي، ئوغلىنىڭ كېلىشىنى تەقەززالىق بىلەن كۈتۈپتۇ. كۈنلەرنىڭ بىرىدە قوچقار شىكاردىن قايتىپ كېلىپ ئاتىسىغا سالام ـ سائەت قىلغاندىن كېيىن، ئۇنىڭ مىسكىن چىراي بولۇپ قالغانلىقىنى كۆرۈپ:

ـــ ئاتىجان، سىلىگە نېمە بولدى؟ مەن ئۆيدە يوق چاغلاردا بىرەر پالاكەت يۈز بەردىمۇ ياكى مىجەزلىرى يوقمۇ؟ ـــ دەپ سوراپتۇ.

بوۋاي ئىنەكنىڭ كۈندىن ـ كۈنگە جۈدەپ، سۈتىنىڭ ئازىيىپ كېتىۋاتقانلىقىنى ئېيتىپتۇ. قوچقار بۇ گەپنى ئاڭلاپ :

ـــ مەن ئىنەك ئوتلاۋاتقان جايغا بېرىپ قاراپ باقاي، سىلى غەم قىلماي گۆش پىشۇرۇپ تۇرسىلا، ـــ دەپ ئايغىرنى مىنىپ، قىلىچ ـ ئوقيالىرىنى ئېسىپ ئىنەك ئوتلاۋاتقان جايغا كېلىپ، بىر دالدىغا مۆكۈنۈپ ئەتراپنى كۆزىتىپ يېتىپتۇ. كەچكە يېقىن شەرق تەرەپتىن ئۇزۇن ھەم يوغان ئىككى باشلىق بىر ئەجدىھا كېلىپ، ئىنەكنىڭ پۇتىغا يامىشىۋېلىپ سۈتىنى تازا شورىغىلى تۇرۇپتۇ. قوچقار ئەجدىھاغا ئېتىلىپتۇ. ئەجدىھامۇ قوچقارغا قاراپ ئېتىلىپتۇ. قوچقار چەبدەسلىك بىلەن ئەجدىھانىڭ بىر بېشىنى چېپىپ تاشلاپتۇ. بىر بېشىدىن ئايرىلغان ئەجدىھا غەربتىكى سۇلۇق ئېغىز تەرەپكە قاراپ قېچىپتۇ. قوچقار ئەجدىھانىڭ تېنىدىن ئاققان قانىنى نىشان قىلىپ مېڭىپ سۇلۇق ئېغىزغا كېلىپ ئولتۇرۇپتۇ.

رىۋايەت قىلىنىشىچە، سۇلۇق ئېغىزدىكى سۇ ئاشۇ ئەجدىھانىڭ قېنى ئىكەن. شەرقتىن ـ غەربكە قاراپ سوزۇلغان قىزىل رەڭلىك توپىلىق شۇ ئەجدىھانىڭ قېنىدا بويالغانكەن. ھازىرمۇ ئايغىر بۇلاقنىڭ تەخمىنەن ئۈچ كىلومېتىر يۇقىرىسىدا ساينىڭ شەرقىي قاسىنقىدىن غەربىي قاسىنقىغا سوزۇلغان ئون مېتىر كەڭلىكتىكى قىزىل رەڭلىك تۇپراق بار. بۇ تۇپراق يىراقتىن قارىسا خۇددى يەرگە ياتقۇزۇلغان ئۇزۇن پايانداز دەك كۆرۈنىدۇ. شۇڭا، ئەجدادلىرىمىز تارىختىن بۇيان بۇ جايىنى «ئەجدىھا قېنى» دەپ ئاتىشىپ كەلگەن. ھېلىمۇ شۇنداق ئاتايدۇ.

(ئاپتور شىنجاڭ نېفىت ئىنستىتوتىنىڭ پېنسىيونېرى)